

NEČASOVÁ, Denisa. *OBRAZY NEPŘÍTELE V ČESKOSLOVENSKU 1948–1956*. Praha: Lidové noviny, 2020, 240 s. ISBN 978-80-7422-688-5.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2022.70.1.9>

Každá spoločnosť si vytvára svojich nepriateľov, voči ktorým sa vymedzuje, s ktorými bojuje a ktorí jej slúžia k legitimizácii vlastného systému hodnôt a celého radu politických krokov. Týmto slovami otvára svoju publikáciu historička Denisa Nečasová, docentka na Historickom ústave Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne, ktorá sa špecializuje na súčasné dejiny, kultúrne dejiny a gender history. Úvodná veta necháva odhaliť základný myšlienkový rámec, z ktorého autorka vychádzala pri písaní jej najnovšieho diela. Z podobných teoretických konceptov vychádzala aj pri svojej predošlej práci s názvom *Nový socialistický človek. Československo 1948–1956* z roku 2018. Konštrukciu „nového socialistického človeka“, ktorý sa mal stať akýmsi vzorom hodným nasledovania a symbolom optimistickej socialistickej budúcnosti po druhej svetovej vojne, teraz doplnila o jeho obraz „nepriateľa“. Zjednodušene by sa dalo povedať, že tak ide o ďalšiu časť teoretickej skladačky, ktorá pojednáva o modelovaní identity v polarizácii medzi vlastným a cudzím, iným či druhým.

Kniha prináša na viac ako 200 stranách dobový naratív o tzv. nepriateľoch socializmu, pričom využíva nie úplne tradičný prístup bádania slovenskej a českej historickej vedy – kultúrohistorickú, sociálnovednú a kritickú diskurzívnu analýzu konceptov a obrazov nepriateľa. V poslednom období sa na slovenskej scéne objavilo niekoľko prác s podobnou tematikou, ktoré priniesli a sproblematizovali obraz či koncept nepriateľa v rôznych obdobiach nielen československých dejín. Ako príklad môžu poslúžiť monografie Eduarda Nižňanského a kol. *Obraz nepriateľa: v propagande počas II. svetovej vojny na Slovensku* z roku 2018 či *Obraz nepriateľa v dejinách* z roku 2017. Kniha historičky Nečasovej je tak ďalším zaujímavým prírastkom do knižnice danej problematiky v našom geografickom prostredí.

Autorka priniesla vlastný teoretický model konštrukcie nepriateľa a taktiež sa povelovala jeho štyrom konkrétnym typom, ktoré sa podľa jej výskumu najčastejšie objavovali v mediálnom priestore Československa v období tzv. komunistického panstva v rokoch 1948 – 1956, a teda „buržoázii“, „kulakovi“, „katolíckemu kňazovi“ a „Spojeným štátom americkým“. Pri svojej analýze a interpretácii obrazov nepriateľa socializmu vychádzala najmä z dobových periodík a normatívnych brožúr, v menšej miere z archívnych prameňov. Kniha je obohatená o deväť výstižných dobových karikatúr. Prvá je samotnou obálkou knihy, ostatné dopĺňajú jednotlivé kapitoly.

Základnú štruktúru publikácie tvorí päť hlavných kapitol. Prvá z nich s názvom „-*Koncept nepriateľa*“ pojednáva o stupňovitom procese klasifikácie nepriateľa, ktorý je chápaný ako „tečúci stav“, nie statické vymedzenie. Autorka sa tak oprela najmä o teórie a koncepty sociológov a sociologičiek, ako napr. Vladimir Dobrenko, Ulrich Beck, Tzvetan Todorov či Marja Vuorinen. Následne tak prináša inovatívnu vlastnú systematizáciu konštrukcie obrazu nepriateľa prostredníctvom ôsmich vzájomne sa prelínajúcich stupňov, pričom všetky bližšie popisuje. Členenie na jednotlivé stupne, menovite diferenčiacia, dichotomizácia, hierarchizácia, homogenizácia, esencionalizácia, objektivizácia,

dehumanizácia a démonizácia, má vo všeobecnosti poslúžiť k uľahčeniu analýzy tohto procesu. Okrem toho je súčasťou prvej kapitoly popis významných kontextov zobrazovania nepriateľa, z ktorých v popredí sú aspekty ohrozenia či rôzne mocenské aspekty. Historička zaoberajúca sa tiež gender history nevynechala ani zastávku pri zjavných genderových aspektoch pojednávaného procesu. Zdôrazňuje preferenciu všadeprítomných maskulinných znakov, teda nepriateľ je implicitne aj explicitne primárne konštruovaný či vyobrazovaný ako muž.

Najväčší počet strán práce je venovaný druhej kapitole *Buržoázia*. Ide o prvý konkrétny vyobrazovaný typ nepriateľa, ktorého socialistický diskurz chápe ako reprezentanta prekonaného štádia dejinného vývoja ukončeného komunistickým revolučným zvratom. Z výskumu autorky vyplýva, že konštrukcia buržoázie ako nepriateľa socializmu je najčastejšie prítomná, avšak najmenej precízne vykreslená, teda ťažko určiť jej ucelenú sadu výlučných charakteristických obrazov. V podkapitole *Naozaj meštianstvo?* Nečasová skúma, čo všetko spadá pod dobovú charakteristiku buržoázie, ktorá sa v hlbšej minulosti tradične chápala ako meštianstvo, resp. bohatšie mestské obyvateľstvo. Zachytáva tak zmenu fixácie diskurzu už nielen na urbánne prostredie, ale aj na tzv. dedinskú buržoáziu. Okrem toho upozorňuje na novo sa objavujúce slovo „reakcia“, ktorým sa v niektorých prípadoch označovala „buržoázia“. Poukazuje tiež na nejednotnosť buržoáznej sociálnej vrstvy, ktorá bola rozdelená na „veľkoburžoáziu“ a „maloburžoáziu“, pričom druhá menovaná nebola apriórne chápaná ako triedny nepriateľ, pretože sa mohla „vhodným“ pôsobením marxizmu-leninizmu zmeniť. Následne popisuje, ktoré skupiny obyvateľstva alebo jednotlivci boli označovaní za príslušníkov buržoázie. Najčastejšie sa jednalo o továrikov, finančníkov, exilových aktivistov a najmä predstaviteľov politických strán prvej a tretej Československej republiky.

Z tohto dôvodu sa ďalej autorka špecificky zameriava na jednotlivé politické smery, resp. strany, ktoré sa stali úhlavným nepriateľom československých komunistov. Najprv venuje pozornosť reprezentantom sociálnej demokracie ako „najväčším zradcom socialistickej myšlienky“, potom pri národnosocialistickej strane, pri ktorej spomína proces s Miladou Horákovou ako jednu z genderových výnimiek zobrazovania nepriateľov, či pri ľudovej strane, ktorej bolo venovaného najmenej priestoru v porovnaní s predošlými. Na chvíľu sa ešte zastavuje pri „zradnej emigrácii“ ako ďalšej skupine nechcenej buržoázie.

S nepriateľskou buržoáziou sa rovnako spája pojem tzv. lžidemokracie alebo tiež „lžiliberalizmu“, teda falošnej, pokryteckej a vykorisťovateľskej buržoáznej liberálnej demokracie. Tú reprezentuje taký politický systém, ktorý bol typický pre západoeurópske štáty, USA či prvú Československú republiku a jej nežiaduci „masarykizmus“. Socialistický diskurz tak konštruje antagonizmus medzi socialisticou a buržoáznou demokraciou. Obrazy „lžidemokracie“ či „lžiliberalizmu“ relativizujú zásluhy buržoázie na presadzovaní rozličných ľudských práv a slobôd, napr. samotného volebného práva. Autorka sa v tomto kontexte pozrela veľmi vhodne na marginalizáciu otázky presadzovania rovnosti pohlaví v socialistickej demokracii.

Posledná časť druhej kapitoly je venovaná „buržoáznemu mysleniu“ či „zmýšľaniu“, ktoré charakterizujú „nevhodné“ názory, presvedčenia, zvyklosti, kultúry alebo morálky typické pre buržoáznou spoločnosť. Zaradzuje sa tu tiež buržoázna „paveda“, filozofia,

falošné umenie a pod. Zvláštnu pozornosť diskurz venuje údajným dvom základným prejavom nechceného buržoázneho myslenia, a to kozmopolitizmu a nacionalizmu. Socialistický diskurz ich šikovne nahrádza „lepším“ internacionalizmom a vlastenectvom, pričom obe tieto charakteristiky spĺňa ideál – Sovietsky zväz ako antirasistický a primárne internacionálny štát.

Tretia kapitola s názvom *Kulak* analyzuje obraz nepriateľa – dedinského boháča, ktorý sa najčastejšie objavuje v súvislosti so svojou „typickou“ sférou, a teda poľnohospodárstvom a vidiekom. Podľa autorky práce pôsobí táto vytvorená konštrukcia výrazne šablónovitejšie a konkrétnejšie než u iných nepriateľov socializmu, no napriek tomu zaň mohla byť označená pomerne široká skupina obyvateľstva. Historička Nečasová popisuje hľadanie a nachádzanie tohto „správneho“ označenia nepriateľa na vidieku. Výstižne upozorňuje na značné citelné nerovnosti a rozdiely, evidentnú vnútornú diferencovanosť a hierarchizáciu postavenia mestskej a vidieckej vykorisťovateľskej triedy. „Zaostalý“ poľnohospodár alebo roľník sa predsa nemohol len tak jednoducho postaviť na roveň robotníkovi ako ikone socializmu, išlo preto o podriadené postavenie. V diskurze sa však zaostalosť vidieka objavuje skôr implicitne, otvorene sa pojednáva najmä o neblahom konzervativizme vidieka.

Následne sa autorka venuje konkrétnej tvorbe charakterových črt kulaka a jeho nezmeniteľnej „čiernej duši“. Obrazy vidieckeho boháča sa vyznačovali špecifickejšími charakterovými vlastnosťami a len v minimálnej miere sa podľa nej variovali. Na tomto mieste výstižne zdôrazňuje historický kontext tohto fenoménu. Negatívne vlastnosti ako chamtivosť, falošnosť, zneužívanie postavenia a pod. boli vyobrazované už vo vidieckych románoch 19. a prvej pol. 20. stor., čiže aj mimo komunistickú ideológiu. V ďalšej časti práce sa kulak stáva aktérom záškodníckej činnosti a sabotáží na vidieku. Za vinu je mu kladené tiež minulé fungovanie „pseudodružstiev“ spreď roku 1948, v ktorých vraj zdieral ostatných roľníkov. Príslušnosť k niekdajšej kapitalistickej triede predstavovala u kulakov stigma, ktorej sa nebolo možné zbaviť. Spôsoby, ako sa štátna moc snažila vysporiadať s „čiernou dušou“ kulaka popisuje autorka krátko na záver kapitoly.

Štvrtej kapitole, a teda *Katolíckemu kňazovi* je v práci venovaná najmenšia časť. Špecifickosť tohto typu nepriateľa tkvie podľa historičky v tom, že jeho obrazy nie sú v pofebruárovom oficiálnom diskurze iba negatívne. Tento samotný fakt je citelný v celej kapitole, ktorá sa svojím charakterom do značnej miery odlišuje od predošlých a nasledujúcej. Autorka píše v tomto kontexte skôr o trende tzv. zneviditeľňovania a dodáva, že pozitívne vyobrazenie duchovných a náboženstva bolo pozitívnym len do tej miery, do akej slúžilo alebo sa podieľalo na budovaní socialistického štátu, resp. socializmu. Upozorňuje tiež na rozdelenie kléru na vyšší a nižší, pričom prvý spomínaný je vyobrazovaný vyslovene negatívne. Pre vyššie duchovenstvo, označované tiež ako „kňazské“ alebo „cirkevné panstvo“, je podľa diskurzu typické nadriadené postavenie, mamonárstvo, sebeckosť, lož, túžba po moci a pod.

Podkapitola *Vlasteneckí kňazi* sa následne zameriava na pozitívne atribúty, ako napr. lojálnosť či vysoká mravnosť. Najviac priestoru je venovaného radovým kňazom, pri ktorých je viditeľný zámer diskurzu prepájať socializmus komunistického typu s kresťanstvom. Socializmus sa v tomto ohľade chápe ako jediný možný pro-

striedok „očistenia“ náboženstva, ako jediný možný návrat k idei „pravej prvotnej cirkvi“ – Ježiš je spomínaný ako prvý socialista, Boh sám hlása, že všetci sú si rovni a pod. Vyzdvihovaným spoločným znakom oboch ideológií je tiež túžba po mieri. Okrem toho sa tu zdôrazňuje cyrilo-metodská tradícia, teda spájanie slovanských národov aj v náboženskej rovine. Vlasteneckí, alebo tiež „obrodeneckí“ kňazi presadzovali podľa diskurzu technologické inovácie, usilovali o povznesenie českého a slovenského národa, podporovali spravodlivý boj robotníkov atď. V istej rovine ide skrátka o pripodobňovanie kňazov k robotníckej triede.

Nečasová sa neskôr opäť vracia k téme nechceného alebo nepriateľského kňazstva, no napriek tomu sa jej text viackrát odvoláva na pozitívne konotácie. Znova sa tu duplicitne pripomína fenomén zneviditeľňovania, poprípade sa o negatívnych aspektoch hovorí v súvislosti s konkrétnymi prípadmi, s jednotlivcami a nie ucelenou skupinou kňazského stavu, ktorý by mal akúsi jednotnú kolektívnu identitu. Ďalšie časti kapitoly pojednávajú o rehoľníkoch a Vatikáne. Rehoľníctvo nie je takisto chápané a priori negatívne, až na výnimku Jezuitov ako najväčších nepriateľov z týchto radov. Vatikán má v socialistickom diskurze jasne negatívne rysy vyobrazovania. Údajne preferuje mocenské zábery pred cirkevnými alebo všeobecne duchovnými hodnotami. Reprezentujú ho prisluhovači kapitalizmu a fašizmu, poprípade nacizmu.

Piata a posledná kapitola práce sa sústreďuje na diskurzívne pojmá *Spojených štátov amerických*. Prítomný je popis jediného vonkajšieho nepriateľa z predošlých uvádzaných, ktorý má zároveň najvyhrotenejšie dehonestujúce podoby a je podľa výskumu autorky najčastejšie zmieňovaným nepriateľom socializmu vôbec. Ako priame opozitum Sovietskeho zväzu predstavujú Spojené štáty úhlavného politického a kultúrneho nepriateľa.

V prvej podkapitole *Príbeh oslobodenia Československa* Nečasová analyzuje premenu interpretácie oslobodenia Československa americkými armádami počas druhej svetovej vojny. Prvotne oslavovaná americká pomoc v západných Čechách je po roku 1948 úplne reinterpretovaná. Z oslobodenia sa stal akt podrobenia územia, ktoré sa malo stať americkou kolóniou. Takúto reinterpretáciu dejinných udalostí, v ktorých si naraz násilný imperialistický štát plnil svoje plány k ovládnutiu sveta, prevzala tiež samotná oficiálna historiografia. Postupne dochádzalo k vytlačaniu významu Pražského povstania v prospech príchodu Červenej armády. Vyzdvihovaná bola len „pravá“ pomoc ZSSR, nie „falošná“ pomoc USA.

V ďalšej podkapitole autorka popisuje „*bytošnú odlišnosť Spojených štátov amerických*“ v socialistickom diskurze. Tu sa sústreďuje na zachytenie vykresľovanej esenciálnej inakosti USA ako štátu. Perfektne zasadzuje celú problematiku do širších súvislostí a historického kontextu, keď približuje dlhodobý európsky fenomén tzv. „antiame- rikanizmu“ a jeho pôvod. Nachádza niekoľko spoločných znakov so starším nesocialistickým diskurzom. Po roku 1948 sa z diferentnej USA už stáva explicitný nepriateľ. Nečasová tiež akcentuje konštrukciu duelu Anglosasi verzus Slovania, pri ktorej zohrával významnú rolu nacionalizmus a rasizmus. Socialistický diskurz však sám pracoval s pojmom rasizmus v súvislosti s kritikou USA. Biele americké obyvateľstvo malo odporne vykorisťovať obyvateľstvo černošské, otrokárstvo sa považovalo za základ americkej kultúry a pod. Vykorisťovanie sa teda nemalo týkať iba triedy, no tiež rasy a genderu.

Autorka potom trefne poukazuje na nezrovnalosti v samotnom socialistickom diskurze, ktorý raz americké obyvateľstvo homogenizuje, no inokedy ho diferencuje podľa vlastných potrieb. Pri spomínaní esenciálnej inakosti USA sa nezabúda ani na „absolútnu ríšu zla“, ktorou je newyorský Wall Street. Okrem toho sa tiež poukazuje na odlišnosť amerického proletariátu, robotníckej triedy, ktorá je v USA podľa diskurzu značne „ideovo zaostalá“.

Nasledujúca podkapitola *Takzvaný americký spôsob života* pojednáva o vyspelosti americkej ekonomiky, konzumnom spôsobe života a svojbytnosti americkej kultúry. To všetko diskurz traktuje ako negatívne. Ide tak o zvrátenú technizáciu, absurditu a stratu základných ľudských hodnôt. Druhým dôležitým negatívne čítaným aspektom predmetného amerického spôsobu života je sféra kultúry, ktorá sa vraj nachádza v hlbokom úpadku. Okrem toho sa tiež píše o mravnom úpadku USA, kde údajne nejstvie žiadna solidarita. Patologické životné podmienky v americkej spoločnosti tak vedú k degenerácii ľudského druhu a pod. V diskurze sa objavujú tiež zmienky o americkej bezhodnotovej slobode a demokracii, ktoré sú len ilúziou, a ktoré fungujú na „prehnitom“ súdnom systéme. Kultúrny úpadok reprezentovali vybrané príklady amerických filmov, hudby, literatúry atď. To všetko malo mať mizivú umeleckú hodnotu, pričom sa zdôrazňovalo nebezpečenstvo do Európy prikrádajúcej sa americkej kultúry pripodobňovanej „trójske-mu koňovi“.

Posledná časť kapitoly sa venuje „americkej politike“. Tá v socialistickom diskurze vystupuje ako celok presadzujúci fašizmus a imperializmus. USA údajne vznikli na fašistickom podklade a nesú fašistické dedičstvo. Nečasová v tomto kontexte upozorňuje na figúru amerikanizovaného fašistu, ktorá zažila svoj vzostup najmä v roku 1950 v súvislosti s vojnou v Kórei. Američania boli vykresľovaní ako agresívnejší než nacisti, podnecujúci konflikty a túžiaci po ovládnutí sveta. Svojim zlovestným cieľom potom podriaďujú celú politiku, ktorá tkvie v profitovaní a parazitovaní na vojnách. V dobových obrazoch sa často objavoval Marshallov plán, ktorý mal práve zosobňovať túžbu USA ovládnuť Európu. Tu autorka opäť veľmi výstižne pripomína širší kontext, pri ktorom poukazuje na to, že aj väčšina európskeho kontinentu sa obávala zosilneného vplyvu USA po druhej svetovej vojne. Po poslednej kapitole nasleduje záver, v ktorom historička zhrňuje nadobudnuté výsledky práce.

V celkovom zhodnotení publikácie by som rád upriamil pozornosť na niekoľko bodov. Za asi najproblémovejšie miesto je možné označiť štvrtú kapitolu venujúcu sa katolíckemu veriacemu. Ide o výrazne „inú“, sčasti rušivú kapitolu v rámci monografie. Autorka si stanovila základný rámec a cieľ práce, a to analyzovať obrazy a konštrukciu nepriateľa socializmu v bezprostrednom období po nástupe československých komunistov k moci. V uvedenej kapitole je však prevažná časť textu venovaná pozitívnym alebo neutrálnym znakom katolíckeho veriaceho. Čitateľ je tak prirodzene vyrušený, keďže skôr očakáva dôraz na označovanie za „nepriateľa“, než „spojenca“ alebo „trpeného“. Autorka sama upozorňuje, že sa obraz katolíckeho veriaceho vyznačoval nejednoznačnosťou hodnotenia, pričom väčšinou nemal negatívne konotácie. Otázne však ostáva, prečo je potom danej kategórii vôbec venovaný tento priestor medzi najväčšími nepriateľmi socializmu. Kapitola sa navyše nachádza v jadre knihy, a tak pôsobí do značnej miery nekompatkne. Táto nekompatibilita zrejme vychádza z toho, že ide o autorkin pôvodne samostatný

príspevok v inej publikácii. Okrem toho nie je úplne jasné, prečo sa Nečasová sústredila iba na katolíckeho veriaceho a predstaviteľov iných „problémových“ náboženstiev alebo cirkví nechala stranou.

Text síce pri každej kapitole vhodne dotvárajú a obohacujú veľavravné dobové karikatúry, no z môjho pohľadu tu nie je aj tak dostatočne využitý potenciál ilustračných príloh. Viac ilustrácií alebo aj konkrétnych citovaných výpiskov z dobovej tlače by práci vôbec neuškodilo, práve naopak. Veď len samotný názov publikácie si vyslovene žiada vyššiu názornosť pojednávaneho.

Každopádne, v knihe historičky Nečasovej jednoznačne prevládajú pozitíva nad negatívami. Za jednu z najsilnejších stránok práce považujem perfektné zasadenie problematiky do rôznych kontextov a historických súvislostí. Tie majú charakter geografický aj časový. Autorka ukázkovo prelína dianie v Československu s vplyvom ZSSR. Práca sa vyznačuje precíznosťou, solídnu štruktúrou, jasným cieľom, výstižným jazykom bez zbytočných balastov, je veľmi dobre čitateľná a text pôsobí celkovo kompaktné. „Neohrabaný“ metodologický interdisciplinárny prístup prináša podrobnú systematickú analýzu založenú na bohatom pramennom literárnom a archívnom materiáli, a to najmä v kapitolách o buržoázii a USA. Okrem toho prináša inovatívny, vlastný autorský koncept tvorby nepriateľa. Autorka problematizuje tému historických nepriateľov socializmu, ale aj „nepriateľa“ samotného ako subjekt, ktorý je výsledkom sociálneho konštruktivismu. Pojednáva tiež o tvorbe vlastnej identity ako aktu vzťahovania sa ku komplementárne konštruovanému „druhému“, o konštruovaní binárnych schém. Práca perfektne vystihuje úlohu moderných masmédií, ktoré dokážu neskôr rýchlo a flexibilne produkovať rôzne druhy obrazov, v tomto prípade obrazov nepriateľa. Prináša mnoho podnetov k ďalšiemu, nielen historickému bádaniu. Aj keď síce autorka tvrdí, že jej nešlo o syntetizovanie poznatkov, napriek tomu prináša do veľkej miery ucelený a syntetizujúci text, ktorý dôkladne a náležite popisuje konštrukciu a charakter „nepriateľov“ socializmu v bezprostredných rokoch po druhej svetovej vojne a nástupe komunistov k moci v Československu. Kniha je veľmi svieža, plná prínosných impulzov, dobre čitateľná a obohacujúca v mnohých smeroch. Jednoznačne by nemala zapadnúť prachom v regáloch knižníc a kníhkupectiev.

*Michal Mako
(Masarykova univerzita, Brno)*